
OKSANA POLAŃSKA

**SPUŚCIZNA NAUKOWA MONGOLISTY
JÓZEFA KOWALEWSKIEGO (1801-1878)
W ARCHIWACH ROSJI**

Ludy Azji Centralnej zajmowały szczególne miejsce we wschodniej polityce państwa rosyjskiego. Istnienie wzajemnych stosunków między tymi ludami a Rosją na przestrzeni kilku wieków budziło w carskim imperium zainteresowanie Wschodem i sprzyjało gromadzeniu wiedzy z tego zakresu. W pierwszej połowie XIX wieku wykształciła się w Rosji nowa dziedzina nauki – orientalistyka, która od początku miała charakter zarówno teoretyczny, jak i praktyczny. Wiodącą rolę w rosyjskim wschodoznawstwie odgrywała mongolistyka, która jest jego najstarszą gałęzią.

Wybitnym przedstawicielem rosyjskiej szkoły orientalistycznej, uczonym, który stworzył podwaliny mongolistyki w Rosji i Europie, był Polak Józef Kowalewski (1801-1878), urodzony w Brzostowicy Wielkiej w powiecie grodzieńskim (obecnie Białoruś). Prace jego do dziś nie straciły na aktualności, a rola uczonego w tej dziedzinie nauki jest nie do przecenienia. „Mongolistyka, dzięki Kowalewskiemu, stała się jednym z wiodących kierunków światowej orientalistyki. Przekonywająco bowiem wykazał on, iż mongolistyka to kompleks niezwykle ważnych i skomplikowanych kwestii odnoszących się do historii i kultury ludów Wschodu”. Jego bardzo szerokie zainteresowania obejmują język, literaturę, etnografię, historię i religię ludów mongolskich. Jako jeden z pierwszych w nauce rosyjskiej zwrócił uwagę na Buriatów, Tunguzów i inne ludy Syberii oraz odegrał znaczącą rolę w upowszechnianiu wiedzy na ich temat, w inspirowaniu badań naukowych, tworzeniu kadr uczonych rekrutujących się częstokroć spośród Buriatów oraz prowadzeniu działalności oświatowej w Azji.

Spoglądając wstecz i śledząc tropy naukowe tego znakomitego uczonego, podkreślić należy, że przeszedł on długą i trudną drogę, prowadzącą od studenta Uniwersytetu Wileńskiego, który ukończył w 1821 roku, uzyskując tytuł doktora nauk filozoficznych, do wybitnego uczonego mongolisty, profesora, a potem rektora Uniwersytetu Kazańskiego. Po przeniesieniu Wydziału Wschodniego na Uniwersytet w Sankt Petersburgu powołano Kowalewskiego na stanowisko rektora Uniwersytetu Kazańskiego, a po kilku kolejnych latach pełnienia tej funkcji zwieńczył swoją karierę naukową stanowiskiem profesora historii Uniwersytetu Warszawskiego. Zmarł w Warszawie w roku 1878, tam też – na cmentarzu Powązkowskim – jest jego grób.

Wspomnijmy tu jednak ważne wydarzenie w jego życiu, które zadecydowało, że Józef Kowalewski znalazł się w Kazaniu. W 1824 roku za przyna-

leżność do polsko-litewskiego stowarzyszenia Filomaci zesłano go właśnie do Kazania, gdzie na miejscowym uniwersytecie rozpoczął naukę języków wschodnich, początkowo z obowiązku, potem już z zamiłowania. Zainteresowania te przełożyły się po latach na wielkie osiągnięcia naukowe. Powszechnie bowiem w historii nauki uważany jest za wybitnego uczonego, pedagoga i krzewiciela oświaty. Związany przez wiele lat z Uniwersytetem Kazańskim, zjednał sobie sympatię i poparcie lokalnego środowiska akademickiego, a przede wszystkim rektora tegoż uniwersytetu Nikołaja Łobaczewskiego, wybitnego uczonego i utalentowanego organizatora, który przekształcił tę uczelnię w jedną z najlepszych w ówczesnej Rosji. Aktywnie zajmował się on tworzeniem kadry profesorów i wykładowców, organizował wyprawy naukowe do Chin i Mongolii oraz na wschodnie obszary Imperium Rosyjskiego. On też skierował w 1928 roku Józefa Kowalewskiego i studenta Uniwersytetu Kazańskiego Aleksandra Popowa do Irkucka z zaleceniem podjęcia przez nich nauki języka mongolskiego oraz pozyskania mongolskich i tybetańskich rękopisów i ksylografów. Obaj przebywali tam do początku 1833 roku, odbywając w tym czasie szereg podróży na stepy buriackie. Wówczas też dwukrotnie odwiedził Kowalewski Mongolię, a w 1830 roku udał się z Rosyjską Misją Duchowną do Pekinu.

Po powrocie do Kazania złożył stosowne egzaminy na Uniwersytecie Petersburskim, gdzie uzyskał tytuł profesora adiunkta. W lipcu 1833 roku zorganizował na Uniwersytecie Kazańskim pierwszą w Europie Katedrę Filologii Mongolskiej i przez 20 lat był jej kierownikiem. Pracując na tej uczelni, zasłynął po latach jako wybitny znawca języka, historii i kultury mongolskiej; uzyskał w 1834 roku tytuł profesora nadzwyczajnego, a w roku 1837 profesora zwyczajnego. Z tego okresu pochodzą jego fundamentalne dzieła: *Słownik mongolsko-rosyjsko-francuski* w trzech tomach, *Krótką gramatyka mongolskiego języka książkowego*, *Mongolska chrestomatia* oraz *Kosmologia buddyjska*, które stanowiły solidne podstawy rosyjskiej mongolistyki. Józef Kowalewski stanowczo wypowiadał się przeciwko istniejącemu wówczas w kręgach naukowych przekonaniu o konieczności przeciwstawiania historii Europy i Azji, przeciwko oskarżaniu ludów Wschodu o stagnację, bezczynność, „wrodzone lenistwo” oraz „dzikie barbarzyństwo”. Cele i zadania wszechstronnego i dogłębnego badania krajów Wschodu oraz wagę obiektywnego podejścia do ich historii młody uczonego przedstawiał w swoich sprawozdaniach, listach i przedmowach do prac naukowych. We wszystkich swoich opracowaniach twierdził, że każdy lud wnosi swój własny wkład we wspólny proces rozwoju historii i kultury ludzkości, że zarówno „w Azji, jak i w Europie nie ma nużącej jednostajności i monotonii narodowej”. Józef Kowalewski był przekonany, że historia ludów Wschodu do dnia dzisiejszego kryje w sobie wiele tajemnic i potrzebna jest żmudna, długa i planowa praca nad usunięciem luk w ogólnym wyobrażeniu Wschodu. Taka postawa uczonego stała się podstawą jego prac na temat historii ludów mongolskojęzycznych.

Prace Kowalewskiego od samego początku budziły zainteresowanie orientalistów europejskich, a Redakcja *Leksykonu encyklopedycznego*, wydawanego w Paryżu jednego z pierwszych leksykonów w Europie, który najszerzej i najbardziej konsekwentnie opisywał procesy historyczne, zaproponowała mu przygotowanie szeregu artykułów. Wśród autorów artykułów zawartych w *Leksykonie encyklopedycznym* byli wybitni naukowcy europejscy. Propozycja uczestnictwa w pracach nad tym słownikiem stanowiła wyraz uznania dla

ogromnych zasług Józefa Kowalewskiego w nauce światowej jako jedynego uczonego w Rosji, który mógłby być współautorem słownika i wielu zawartych w nim haseł na temat historii i kultury Mongolii i Tybetu.

Bardzo ciekawe są dzienniki Józefa Kowalewskiego, które uczony prowadził podczas wyprawy naukowej na Syberię, do Mongolii i Chin (1828-1833). Część z nich została opublikowana w „Wiadomościach Kazańskich” w latach 1829-1830, niektóre zachowały się wyłącznie w postaci rękopisów. Dzienniki w pewnym stopniu rekompensują straty powstałe podczas pożaru w Warszawie (1863), w czasie którego spłonęły materiały orientalisty dotyczące historii Mongołów i Buriatów.

W okresie kazańskim Józef Kowalewski przygotował do druku szereg prac na temat historii Wschodu i buddyzmu, opublikował jednak tylko ich niewielką część. Pod koniec lat 90. XIX w. wschodnią bibliotekę badacza wykupiła Kazańska Akademia Duchowna. Pierwszą osobą, która zapoznała się z nią, był historyk mongolista Aleksiej Lubimow. Wśród materiałów i ksiąg biblioteki szczególnie wyróżnia on rękopis noszący tytuł *Dziennik 1830-1832*. W tych właśnie latach młody uczony przebywał na terenie Mongolii i Chin. Rękopis zawiera różne wiadomości dotyczące historii, etnografii i geografii Chin. Oprócz tego są tu opisy zajęć z języka mongolskiego. Dziennik napisany został po rosyjsku, zawiera również fragmenty zapisane po polsku. Jest to zeszyt o objętości około trzystu stron, gęsto zapisany, w oprawie ze sztucznej skóry. Lubimow, charakteryzując ten dokument, nie dzieli go na roczniki, opisuje kompleksowo lata 1830-1832. Kolejny dziennik znalazł Aleksiej Pietrow w 1936 roku. Jest to dziennik zajęć Józefa Kowalewskiego w roku 1832. Rękopis obecnie znajduje się w Wilnie, w bibliotece uniwersyteckiej. W dzienniku zamieszczono opis wyników prac naukowych Józefa Kowalewskiego prowadzonych w czasie jego pobytu w Chinach i Mongolii. Niektóre jego fragmenty zostały opublikowane w „Wiadomościach Kazańskich”. Później biblioteka Kazańskiej Akademii Duchownej została przekazana Uniwersytetowi Kazańskiemu. Biblioteka uniwersytecka otrzymała materiały bez opisu, co utrudnia poszukiwania rękopisów uczonego. Dziennik Józefa Kowalewskiego, datowany na 1830 rok, jest wiarygodnym źródłem do badań historii Mongolii i Chin pierwszej połowy XIX wieku.

Doskonałym uzupełnieniem dzienników są listy stanowiące właściwie sprawozdania Kowalewskiego z prac prowadzonych w tym okresie, adresowane do kuratora Kazańskiego Okręgu Szkolnego Michaiła Musina-Puszkina oraz do Rady Naukowej Uniwersytetu Kazańskiego. Listy te zawierają bowiem szczegółowe wiadomości dotyczące różnych ludów mongolskojęzycznych. Zwłaszcza interesująco i wszechstronnie opisane zostało społeczno-polityczne i religijne życie zabajkalskich Buriatów. Z listów można się dowiedzieć, kto spośród działaczy społecznych i religijnych oraz przedstawicieli inteligencji syberyjskiej wspierał Kowalewskiego i Popowa w zbieraniu rękopisów wschodnich oraz eksponatów folkloru mongolskiego, a także pomagał im w nauce języka mongolskiego. Obecnie listy te znajdują się w Archiwum Narodowym Republiki Tatarstanu.

Dziennik z 1830 roku oraz listy sprawozdania z lat 1828-1833, to znaczy z okresu pobytu uczonych na terenie Zabajkala, dają w ten sposób możliwość obiektywnej oceny działalności Kowalewskiego podczas wyprawy naukowej oraz zrozumienia wszystkich trudności związanych z początkami mongolistyki

jako dziedziny wiedzy. Zainteresowanie się listami i notatkami w dziennikach, opisującymi stosunki rosyjsko-mongolskie w pierwszej połowie XIX wieku jest uzasadnione zwłaszcza w dzisiejszych czasach, kiedy związki pomiędzy tymi dwoma państwami wchodzą na nowy etap politycznych i gospodarczych umów.

Urozmaicona spuścizna epistolarna mongolisty Józefa Kowalewskiego świadczy o wielostronnej jego działalności jako naukowca, pedagoga i badacza. Listy znajdują się w wielu archiwach Rosji, Litwy oraz Polski. Bogata korespondencja przechowywana jest w Archiwum Narodowym Republiki Tatarstanu (ANRT).

W zbiorze 92 ANRT znajdują się materiały Kancelarii Kuratora Kazańskiego Okręgu Szkolnego, wśród których znaleźć można okólniki i polecenia kuratora, protokoły posiedzeń Rady Kuratorów, roczne sprawozdania Kazańskiego Okręgu Szkolnego, sprawozdania Uniwersytetu Kazańskiego, dokumenty z informacjami dotyczącymi naukowych wypraw i podróży uczonych. W aktach № 2237 tego samego zbioru możemy znaleźć korespondencję pomiędzy Kowalewskim a kuratorem Musinem-Puszkinem oraz Radą Naukową Uniwersytetu Kazańskiego, odzwierciedlającą różne aspekty wyprawy orientalisty: są tu informacje o zajęciach z języka mongolskiego w Irkucku pod kierunkiem Aleksandra Igumnowa, o życiu syberyjskiego znawcy języka mongolskiego, a także o osiągnięciach kazańskich wschodznawców Kowalewskiego i Popowa w nauce języka mongolskiego. Listy Józefa Kowalewskiego wysłane z Syberii i Mongolii do Kazania stanowią ciekawe źródło do badań nad różnymi aspektami materialnej i duchowej kultury ludów mongolskojęzycznych. W zbiorze 92 ANRT znajdują się ważne dane dotyczące historii 11. Rosyjskiej Misji Duchowej w Pekinie, której uczestnikiem był Kowalewski, oraz wiadomości o związkach Kowalewskiego z misjonarzami angielskimi działającymi na terenie Syberii, wśród Buriatów, na początku XIX wieku. Zbiór ten zawiera materiały uczonego dotyczące jego pracy nad słownikami, gramatyką oraz chrestomatią, informacje o Buriatach, których los związany był z Uniwersytetem Kazańskim, a także o działalności Kowalewskiego jako kierownika Katedry Języka Mongolskiego Uniwersytetu Kazańskiego od 1833 roku. Różne materiały, charakteryzujące wielodzielnicową działalność Uniwersytetu Kazańskiego w latach 1805–1918, umiejscowione są w zbiorze 977 — Rada Uniwersytetu. W zbiorze tym znajdują się akta będące uzupełnieniem informacji na temat wyprawy Kowalewskiego i Popowa na tereny Syberii Wschodniej. Korespondencja zawiera dane o ludach mongolskojęzycznych, zwłaszcza ciekawie i wielostronnie zostali opisani zabajkalscy Buriaci.

W zbiorze rękopisów i starodruków Uniwersytetu w Sankt Petersburgu znajduje się jeszcze jedna część archiwum Józefa Kowalewskiego, składająca się w dwóch teczek. Jedna z nich zawiera listy pisane do niego przez rosyjskich i zagranicznych orientalistów, przyjaciół i znajomych, druga zaś to materiały urzędowe dotyczące jego działalności na stanowisku dyrektora Drugiego Gimnazjum Kazańskiego, listy dziękczynne i pisma służbowe przybliżające jego postać jako pedagoga.

Mimo dużej odległości dzielącej Kazań od Zabajakala Józef Kowalewski nadal podtrzymywał stosunki z przedstawicielami tej krainy – z buriackim tajszą, korespondentem Wolnego Stowarzyszenia Ekonomicznego Tugułdurem Tobojewym, z historykiem krajoznawcą Michaiłem Zienzinowym (1805-1873),

jego siostrzeńcem Igorem Jureńskim (zmarłym w 1868 roku), z syberyjskim poetą Dmitrijem Dawydowym (1811-1888) – wszystkie poświadczające te kontakty dokumenty znajdują się w Bibliotece Naukowej Uniwersytetu w Sankt Petersburgu (zbiory starodruków, archiwum Kowalewskiego, akta 567 – teczka 1; akta 568 – teczka 2).

Do Józefa Kowalewskiego pisał także Tugułdur Tobojew – buriacki działacz społeczny, autor *Kroniki buriackiej*, opublikowanej w „Pracach Instytutu Wschodoznawstwa”. Zwracał się do niego z prośbą o wysłanie pomocy naukowych ułatwiających opanowanie języka mongolskiego, między innymi *Słownika mongolsko-rosyjsko-francuskiego* w sześciu egzemplarzach. Jednym z głównych problemów dotyczących obcoplemieńców Zabajkala, które nurtowały Józefa Kowalewskiego, był problem edukacji. Znajdując się jeszcze wśród Buriatów, czynił on wszystko, co było możliwe, dla podniesienia poziomu ich wykształcenia. W Kazaniu prowadził więc działalność oświatową. Michaił Zienzinow w liście z 8 kwietnia 1845 roku dziękował profesorowi Józefowi Kowalewskiemu za jego pomoc w kształceniu Buriatów. Wśród jego korespondentów był również poeta syberyjski Dmitrij Dawydow oraz protojerej, „misjonarz Chorijczyków” Konstantin Stukow i wielu innych. Zachowały się również listy do Józefa Kowalewskiego napisane w języku mongolskim. Ich treść jest bardzo urozmaicona. Warto zwrócić uwagę na fakt, że ocalały tłumaczenia większości tych listów na język rosyjski. Dokumenty te znajdują się w Archiwum Narodowym Republiki Tatarstanu oraz w bibliotece uniwersyteckiej w Kazaniu. Są to listy na temat przesyłania, przepisowywania literatury, wysłania wzorów czcionek tybetańskich, list dziękczynny od 18 rodów selengijskich.

Ważnym uzupełnieniem informacji zebranych w archiwach i bibliotekach Kazania i Petersburga są materiały zbioru 84 Dacan Gusinooziorski Archiwum Narodowego Republiki Buriacji (ANRB). Znajduje się tutaj korespondencja między Józefem Kowalewskim a Bandidą Chambo-lamą dacanów zabajkałskich na temat mianowania Gałsana Gombojewa „nadzorcą” Pierwszego Gimnazjum Kazańskiego.

W drodze do Mongolii (1830), w czasie wyjazdu do Pekinu z Rosyjską Misją Duchowną, Józef Kowalewski tak informował Michaiła Musina-Puszkina o rozpoczętym dzienniku: „donieść... o celu mojego dziennika, który obecnie z powodu obfitości przedmiotów spotykanych w drodze rozpowszechniając się, zaczyna przyjmować coraz większą różnorodność. Krótki opis podróży, którą misja podąża do Pekinu, zebranie danych statystycznych i historycznych traktujących o kraju tak ciekawym...”. Dziennik zawiera dokładne informacje na temat tych krajów dotyczące geografii, historii, etnografii, religii, architektury, mongolskich i chińskich stanów społecznych, a także charakterystykę porównawczą tych narodów, jak również opisy cech typowych dla każdego z nich.

Dziennik wrócił do Rosji sto lat po zakończeniu wyprawy naukowej Józefa Kowalewskiego do Syberii Wschodniej, Mongolii i Chin. W rejestrze nabytków Rosyjskiej Biblioteki Narodowej (Sankt Petersburg) dziennik był opisany jako rękopis nieznanego autora z datą wpływu w 1929 roku. Można przypuszczać, iż dokument nie został wwieziony do Rosji z powodu jego treści i że musiał pozostać w Chinach. Przekroczenie granicy z takimi materiałami mogło negatywnie wpłynąć zarówno na stosunki rosyjsko-chińskie, jak i na los samego uczonego.

Przybył on do Chin w charakterze pisarza 11. Rosyjskiej Misji Duchownej, nie ujawniając swoich planów badawczych. Dopiero w trakcie konfliktu na Kolei Wschodniochińskiej w trybie natychmiastowym została przesłana do Rosji cała dokumentacja, która mogłaby pogorszyć i tak już napiętą sytuację w tym regionie.

Za najbardziej odpowiedni czas do podróży przez Mongolię uważano wczesną jesień. Pekińska Misja Duchowna, w której brał udział Józef Kowalewski, wyruszyła do Mongolii 30 sierpnia 1830 roku z miasta Troickosawsk i już 14 września szczęśliwie dotarła do Urgi, gdzie misjonarze zostali przywitani „przez trzech urzędników z trzech różnych urzędów”. Wszystkie wydarzenia Józef Kowalewski zapisywał w dzienniku, który zaczął prowadzić 9 października 1830 roku. Połowa tego dokumentu poświęcona jest opisowi podróży do Mongolii – „tak ciekawego kraju”. Sytuacja polityczna i ekonomiczna tego państwa, podbitego w XVII wieku przez Mandżurów, a także polityka mandżursko-chińskiej władzy w tym kraju znalazła się w centrum uwagi Józefa Kowalewskiego. „Pod wpływem dynastii mandżurskiej Mongolia bardzo się zmieniła”. Listy i dziennik mongolisty Józefa Kowalewskiego zostały opublikowane przez autorkę niniejszego artykułu pod tytułem *Spuścizna epistolarna i pamiętnikarska mongolisty Osipa Michajłowicza Kowalewskiego (1828-1833)*, Ułan Ude 2008.

Kolejny dziennik Józefa Kowalewskiego z 1831 roku znajduje się w Kazaniu. Dziennik ten, opisujący podróż do Pekinu, został przygotowany i opublikowany w Kazaniu w 2006 roku przez Irinę Kulganiek (Sankt Petersburg) i Ramila Walejewa (Kazań). Rękopis pracy Kowalewskiego przechowywany jest w bibliotece uniwersyteckiej w Kazaniu. Obecnie pojawia się możliwość dokończenia pracy nad spuścizną Kowalewskiego. W tym celu należy zbadać i przygotować do druku dziennik z 1832 roku, który znajduje się w Wilnie; zawiera on materiały z wyprawy na tereny zamieszkiwane przez Buriatów.¹

Z rosyjskiego tłumaczyła Veronika Belyaeva

¹ Redakcja „Zesłańca” dziękuje serdecznie Pani dr Joannie Arvaniti z Archiwum Polskiej Akademii Nauk za opracowanie redakcyjne tego artykułu.